

روابط اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز

خسرو نورمحمدی^۱

پیدایش کشورهای مشترک‌المنافع فرصتهای جدیدی را برای این کشورها و سایر کشورهای جهان خصوصاً کشورهای نزدیک به آنان، فراهم آورده است و جمهوری اسلامی ایران نیز به دلیل موقعیت ویژه و مناسب خود در رابطه با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز، تمایل فراوانی جهت توسعه روابط اقتصادی و همکاری‌های دوستانه دارد و از آن جهت که ثبات اقتصادی و سیاسی و متعاقباً رشد و توسعه این جماهیر تضمین‌کننده ثبات و توسعه برای سایر کشورهای منطقه از جمله ایران خواهد بود کشور ما بایستی روابط اقتصادی خود را با این جماهیر با اولویت این هدف و اساس منافع مشترک اقتصادی تعمیق بخشد. جمهوری اسلامی ایران با کمک این کشورها و سایر کشورهای منطقه (که عمدتاً نیز عضو اکو می‌باشند) می‌تواند انواع مناسبی از روابط و همکاری‌های اقتصادی را در پیش گیرد. البته این همکاری‌ها می‌تواند در قالبها، مراحل و انواع متعدد تعریف و با تقسیم‌بندی گردند. هدف این مقاله توجه دادن خوانندگان به نکات مهمی است که جهت بهره‌برداری حداکثر از شرایط ایجاد شده برای رشد و توسعه و ثبات در منطقه بایستی به آنان پرداخته شود. این مقاله نکات مهم روابط اقتصادی را به دو مرحله کوتاه‌مدت و بلندمدت تقسیم نموده است. به بیان روشن‌تر منظور از کوتاه‌مدت مجموعه امکاناتی است که حداقل بخش عمده آن بسرعت قابل شناسایی و بهره‌برداری بوده و منظور از بلندمدت مجموعه امکانات و شرایطی است که نیاز به شناخت بیشتر و پیدایش زمینه‌های مساعد در طول زمان دارد.

وضعیت اقتصادی جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز دارای مشکلات عدیده و منحصر به فرد می‌باشد. توجه به این مثال که هریک از استانهای یک کشور به‌طور ناگهانی خود به یک کشور مستقل تبدیل شود وضعیت را ملموس‌تر می‌کند. ارتباط بخشهای تولیدی بین جماهیر که قبلاً دارای ساختار مشخصی بود اینک از میان رفته است. قطعات یک دستگاه تولیدی ممکن بود در چند جمهوری ساخته شود. جمهوری دیگر پالایشگاه و جمهوری دیگر متخصصین و مواد اولیه آن را فراهم می‌کرد که مثالهایی از این‌گونه در هر کشور یک پارچه مشهود است. از طرف دیگر جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز نیز به لحاظ توان اقتصادی جزو

ضعیف‌ترین جماهیرشوروی سابق بوده‌اند. در تأیید این امر، مطالعه‌ای که دویچه بانک آلمان انجام داده ظرفیت اقتصادی جمهوری‌های مختلف را با مقیاس ۱ تا ۳۰ به شرح زیر رتبه‌بندی نموده است. اوکراین ۲۷، روسیه ۲۴، قزاقستان ۱۹، دولتهای بالتیک ۱۸، گرجستان ۱۷، بلوروسی ۱۷، آذربایجان ۱۳، ازبکستان ۱۲، مولداوی ۱۱، ارمنستان ۱۰، ترکمنستان ۱۰، قرقیزستان ۸ و تاجیکستان ۶. استالین معتقد بود که راز توفیق اقتصادی را باید در کاهش هزینه‌ها در واحدهای تولیدی بزرگ جستجو کرد. در نتیجه، شوروی‌ها کارخانه‌های عظیم و غول‌آسایی ساختند که از کارخانجات ساخته شده در اقتصادهای بازار خیلی بزرگتر بودند. مطالعه‌ای که بر روی حدود ۶۰۰۰ محصول انجام شد، نشان می‌دهد که ۷۷ درصد این محصولات شوروی (سابق) فقط در یک کارخانه تولید می‌شد. (۱)

جهت برقراری روابط اقتصادی با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز بایستی از پتانسیلها و نقاط ضعف بخشهای صنعت، معدن، کشاورزی، انرژی اطلاعات کافی داشت. همچنین شناسایی چگونگی رابطه بین این بخشها در هر کشور و بین جماهیر و نقاط خلاء آنها می‌تواند کمک مناسبی جهت تجار، تولیدکنندگان و سرمایه‌گذاران باشد و از طرف دیگر راه را برای کمک مؤثر به این جماهیر در جهت رشد و توسعه روشن می‌نماید.

وجود مشکلات پیچیده و متعدد اقتصادی سردرگمی زیادی را برای این کشورها موجب شده است. قراردادهای مختلف و دادن امتیازات فراوان به بسیاری از کشورها به همراه باز نمودن بازارهای خود به روی کالاهای لوکس و مصرفی که در شرایط کنونی هیچ‌گونه توجیه اقتصادی ندارد حاکی از ناتوانی این کشورها در تشخیص و تعیین دقیق مسیرهای رشد و توسعه است. از حق نیز نباید گذشت که درک اصولی مفهوم رشد و توسعه با توجه به خصوصیات این کشورها، امری نیست که انتظار تفهیم آن را به این زودی‌ها داشته باشیم. لذا بایستی به این جماهیر در جهت ثبات رشد اقتصادی کمک گردد. مطمئناً شناخت وضعیت اقتصادی و توانها و نیازهای بخشهای مختلف این جماهیر به عهده کشورهای منطقه خصوصاً اعضای اولیه و قدرتمند اکر است. رشد و توسعه اقتصادی و امنیت این جماهیر نیز مطلوب کشورهای همجوار می‌باشد. در حالی که برای سایر کشورها عمدتاً منافع اقتصادی ملاک عمل می‌باشد، که این امر ممکن است در شرایطی به بهای بی‌ثباتی اقتصادی و اجتماعی جماهیر تأمین گردد.

در نتیجه، کشورهای همسایه بایستی از ایجاد رقابت بین یکدیگر پرهیز داشته و هدف عمده همکاری به نفع طرفین و صلح و ثبات در منطقه باشد.

الف) نکات مهم در کوتاه مدت

بررسی و شناخت موقعیت ترانزیت ایران و کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز

یکی از امکانات قابل توجه در روابط اقتصادی وضعیت ترانزیتی کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز و جمهوری اسلامی ایران برای یکدیگر می باشد. کشور ما جهت مبادله کالا با این جماهیر و همچنین سایر کشورهای مشترک المنافع و اروپا می تواند از خاک این کشورها استفاده نماید. برای مثال هم اینک کالاهای مبادلاتی ایران با کشورهای روسیه و اوکراین از آذربایجان و گرجستان ترانزیت می گردد. همچنین جهت دستیابی به دریای سیاه دو راه آذربایجان - گرجستان و یک راه نزدیکتر ارمنستان - گرجستان وجود دارد. کانال ولگا - دن نیز می تواند زمینه مناسبی جهت عبور و مرور کشتی ها و دسترسی به آبهای آزاد باشد.

از سوی دیگر بهره گیری از راهها و خطوط ترانزیتی ایران برای کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز و سایر کشورهای مشترک المنافع متضمن مزایا و مزیت های مسلم اقتصادی است که همواره دستیابی به آبهای گرم جنوب برای احتراز از تنگناهای استراتژیک دریای سیاه، مدیترانه، بحر احمر و مسیر بسیار طولانی برای رسیدن به اقیانوس هند را به عنوان یک آرمان مطرح کرده است. همچنین اصولاً توسعه اقتصادی - اجتماعی کشورهای بدون ساحل و محاط در خشکی عمدتاً در گرو دسترسی آنان به دریاهای آزاد از طریق مواصلات ترانزیتی کشورهای مجاور ساحل می باشد^(۲) و این جماهیر جهت مرادفات بازرگانی خود با کشورهای منطقه اقیانوس هند، ژاپن، قاره آمریکا و آفریقا و کشورهای عربی، بدون شک باید از خطوط ترانزیت ایران استفاده نمایند، که این نیاز یک مزیت استراتژیکی و اقتصادی مهم برای ایران می باشد.

طی چند سال اخیر نیز موافقتنامه های متعددی در زمینه های حمل و نقل، ترانزیت و توسعه راههای ارتباطی بین ایران و این کشورها منعقد شده است که نشان دهنده توجه به این مهم بوده است. احداث راه آهن سرخس - مشهد جهت اتصال این کشورها به بنادر امام خمینی و بندرعباس، تشکیل شرکتهای هواپیمایی و کشتیرانی اکو، در دستور کار قرار گرفتن احداث جاده های متعدد جهت دسترسی سریع این جماهیر به بنادر جنوبی و مناطق آزاد تجاری ایران از جمله این تدابیر است. شناخت هرچه سریعتر نقاط بالقوه مزیت ترانزیت ایران و کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به عنوان یکی از مهمترین مزیتها و بالفعل نمودن آن علاوه بر فواید اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، تضمین کننده تداوم این مزیت به عنوان اقتصادی ترین راه ترانزیت می گردد.

حال با توجه به راههای ترانزیت ایران به عنوان اقتصادی ترین راه ارتباطی میان کشورهای قفقاز با اکثر نقاط جهان می توان از سرمایه گذاری کشورهای ذینفع در تجهیز و توسعه بنادر، و

تأسیسات ارتباطی استفاده نمود. در این راستا علاقه‌مندی کشورهای نظیر پاکستان، هند، چین، ژاپن، کشورهای عربی و سایر کشورهای جهان، با توجه به مذاکرات و توافقاتی برخی از آنان با مسئولان دولتی جهت استفاده از بنادر و راههای ایران فرصت مغتنمی جهت استفاده از سرمایه‌های همین کشورها در جهت تقویت این مزیت فراهم آمده است.

شناخت الگوی تجاری

کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به بسیاری از کالاهای مصرفی، واسطه‌ای و سرمایه‌ای نیاز دارند. همچنین، این کشورها دارای قابلیت‌های صادراتی برخی کالاها نیز می‌باشند که هم‌اکنون نیز جریان مبادلاتی آنها بین این کشورها و سایر کشورهای جهان در حال انجام است. حال از یک سو بایستی نیازهای مختلف و فراوان وارداتی این جماهیر شناسایی و به بخشهای دولتی و خصوصی اعلام گردد و از سوی دیگر کالاهای صادراتی آنان نیز معرفی گردد. هم‌اینک در بسیاری از قراردادها و موافقتنامه‌های میان ایران و این کشورها فهرست نیازهای وارداتی و توانایی‌های صادراتی هریک از آنها اعلام شده است که به دلایل متعددی در آرشیو مدارک دولتی مانده و استفاده کافی از آن نشده است که اعلام آن به بخش خصوصی می‌توانست به رشد این مبادلات توسط تجار ایرانی کمک بیشتری نماید.

شناخت کافی از نیازهای وارداتی و توانهای صادراتی و کلاً شناخت عوامل مؤثر و محیطی بازار این جماهیر با توجه به همکاری خود این کشورها، اولاً، می‌تواند واردات و صادرات بی‌نظم کنونی را به این جماهیر سازماندهی نمایند؛ ثانیاً، در این صورت تولیدکنندگان ایرانی امکان بهتر سمت‌دهی تولید خود را جهت رفع نیاز این جماهیر می‌یابند؛ ثالثاً، با شناخت مبادی و مقاصد کالایی میان این جماهیر و سایر کشورهای جهان برنامه‌ریزی دقیقتری جهت خرید و یا ترانزیت این کالاها می‌توان پیاده نمود.

شناخت نیازها و توانهای بخش انرژی

وجود منابع غنی انرژی در ایران و جماهیر آسیای مرکزی دلیل مجزا نمودن این بخش در مقاله حاضر گردید. ذخایر گاز طبیعی بازیافتی در آسیای مرکزی و قفقاز حدود ۳۰۰ تریلیون فوت مکعب و در ایران حدود ۷۰۰ تریلیون فوت مکعب می‌باشد.

وجود منابع غنی نفت و سایر انواع انرژی نیز لزوم استفاده از این منابع برای رشد و توسعه را ضروری می‌سازد. لذا طرح‌ریزی و سپس اتفاق نظر پیرامون به کارگیری یک خط لوله گاز فرامنطقه‌ای به شکل یک شبکه گسترده جهت تغذیه کشورهای فوق و سایر کشورها می‌تواند

کمک مؤثری به رشد و توسعه و ایجاد صلحی پایدار در منطقه بنماید.^(۳)

به عبارت روشن تر وجود منابع غنی انرژی نفت و گاز در ایران و کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز لزوم توجه به این بخش را جهت ارتباط و همکاری متقابل جهت تولید، صدور، ورود و ترانزیت این منابع و فرآورده‌های آن الزامی می‌سازد. برای مثال وجود پالایشگاه در ترکمنستان و آذربایجان با توجه به نیاز به نفت خام آنها و مازاد محصولات تولیدی، زمینه همکاری مساعد متقابل در جهت تأمین مواد اولیه، خرید و ترانزیت خواهد بود.

همچنین، وجود منابع عظیم انرژی نفت و گاز در ترکمنستان، آذربایجان، گرجستان، قزاقستان، ازبکستان و ذغال سنگ در قزاقستان، ازبکستان، قرقیزستان و سنگ آهن در آذربایجان و قزاقستان و سطح نازل تکنولوژی بهره‌برداری می‌تواند انگیزه مثبت جهت مشارکت بخش دولتی و خصوصی ایران و سایر اعضای اکو در جهت سرمایه‌گذاری در این منابع باشد.

شناخت نیازهای سرمایه‌گذاری

به دلایل گفته شده و با توجه به ضعف بخشهای مختلف اقتصادی و وجود زنجیره‌های مفقوده تولید (به لحاظ فروپاشی شوروی) این جماهیر نیاز فراوانی به سرمایه‌گذاری مشترک در اغلب رشته‌های اقتصادی دارند که از یک سو با شناخت و بررسی بخشهای اقتصادی این کشورها می‌توان به بسیاری از زمینه‌های سرمایه‌گذاری پی برد. از سوی دیگر خود این جماهیر بارها نیاز به سرمایه‌گذاری خارجی در رشته‌های مشخصی را به همراه بسیاری از اطلاعات مربوطه دیگر به مسئولان جمهوری اسلامی کتباً و یا شفاهاً اعلام نموده‌اند، که برای مثال فهرست این اطلاعات در مورد کشورهای ترکمنستان و آذربایجان موجود می‌باشد.

حال با توجه به وجود این نیازها و ضرورت تأمین هرچه سریعتر آنها بایستی این فرصتها توسط کشورهای منطقه (در وهله اول اعضای اکو و در مرحله بعد کشورهای هند و چین...) شناسایی و تأمین گردد. دلیل امر نه فقط سود آن بلکه به دلیل اهمیت رشد و توسعه و متعاقباً ثبات و صلح و امنیت جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز برای همسایگان آنها می‌باشد؛ که جهت وصول به این مهم هماهنگی اعضای اکو الزامی است. همکاری کشورهای عضو اکو در این زمینه خود همبستگی متقابلی را سبب خواهد شد که می‌تواند متضمن همکاری‌های بیشتر منطقه‌ای نیز در آینده باشد.

شناخت و اعلام پتانسیلهای سرمایه‌گذاری ایران

از طرف دیگر توان بخشها و رشته‌های متعدد اقتصادی و تولیدی بخشهای دولتی و

خصوصی در جهت سرمایه‌گذاری در این کشورها بایستی توسط ایران شناسایی و به کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز اعلام و متعاقباً پیگیری گردد؛ که نقش دولت و هیئت‌های اعزامی در پیشبرد این امر مثمر خواهد بود. همچنین استفاده از پتانسیل‌های سرمایه‌گذاری بخش خصوصی ایران نیز مستلزم دادن اطلاعات لازم، به‌هنگام، دقیق و مستمر به آنان می‌باشد که ایجاد یک مرکز اطلاع‌رسانی با خصوصیت کاربردی آن و یا انتشار یک نشریه توسط وزارتخانه‌های مسئول می‌تواند موفقیت این امر را تضمین نماید.

اطلاع‌رسانی

جمهوری اسلامی ایران به‌علت موقعیت مناسب و درک اهمیت اطلاع‌رسانی در حال استفاده، تکمیل و یا راه‌اندازی پروژه‌هایی نظیر نقطه تجاری در ایران، شبکه اطلاعات تجاری بین کشورهای اسلامی (پروژه TINICO) و پروژه انفورماتیکی بین‌المللی (EDI) و مرکز اطلاع‌رسانی بازرگانی می‌باشد که کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به دلیل عدم دسترسی به امکانات مزبور می‌توانند با این مراکز ارتباط و آمار و اطلاعات موردنیاز خود را تأمین نمایند. از طرف دیگر، همان‌طور که در مقدمه آورده شد مشکلات ناشی از عدم وجود و یا کمبود آمار و اطلاعات لازم، به‌هنگام، دقیق و مستمر عمده‌ترین مشکل رشد و توسعه روابط میان ایران و جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز می‌باشد. اگرچه بسیاری از آمار و اطلاعات لازم حتی در داخل کشور نیز وجود دارد، ولی به‌صورت پراکنده در وزارتخانه‌ها، سازمانها و در دست افراد بخش خصوصی پراکنده می‌باشد. حال چنانچه مرکزی، جمع‌آوری این اطلاعات پراکنده داخلی و خارجی را به‌عهده داشته باشد بسیاری از مشکلات مبادلات میان ایران با این جماهیر مرتفع خواهد شد. در این رابطه وزارت امور خارجه به‌علت ارتباطات دائم با مقامات و سازمانهای دولتی این کشورها و وجود سفارتخانه‌ها به‌عنوان یک منبع تغذیه آمار و اطلاعات لازم بایستی نقش فعالتری را در این زمینه تقبل نماید. مرکز اطلاع‌رسانی وزارت بازرگانی نیز با اختصاص محلی در وزارتخانه مزبور اقدام به رفع برخی از نیازهای مراجعین (از جمله جهت فعالیت با آسیای مرکزی و قفقاز) نموده است که با ارتباط بیشتر و سازمان‌یافته‌تر این دو وزارتخانه و همکاری سازمان اکو و وزارتخانه‌های امور اقتصادی و دارایی (مسئول تنظیم روابط با روسیه و ارمنستان) نفت (مسئول تنظیم روابط با اوکراین) راه و ترابری (مسئول تنظیم روابط با ترکمنستان) فرهنگ و آموزش عالی (مسئول تنظیم روابط با قزاقستان) و تعاون (مسئول تنظیم روابط با آذربایجان) و بانک اطلاعاتی مرتبط با سایر بانکهای اطلاعاتی جهان (مسئول در مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی) می‌توان به این اطلاعات دست یافت.

در صورت وجود چنین همکاری و سازماندهی و گسترش مرکز اطلاع‌رسانی بازرگانی از یک سو می‌توان برخی نیازهای کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز را پاسخ داد و از سوی دیگر مهمترین مشکل ورود و فعالیت بخش خصوصی به آسیای مرکزی را حل نمود. وجود چنین مرکزی به همراه انتشار یک نشریه اطلاع‌رسانی درباره کشورهای عضو اکو و در مراحل آتی حتی سایر کشورها پاسخ به یک نیاز حتمی و مسلم در این امر خواهد بود.

بررسی نقش سازمان همکاری‌های دریای خزر

وجود دریای خزر باعث ایجاد انگیزه‌هایی جهت ایجاد یک سازمان و همکاری در زمینه‌های مختلف بین کشورهای ساحلی این دریا شده است. از این موارد می‌توان به مسائل حفظ محیط‌زیست، ماهیگیری، مشکلات بالا آمدن آب، اکتشاف منابع نفت و گاز مشترک، ایجاد خطوط کشتیرانی، قوانین دریایی، ترانزیت کالا، نظامی، تحقیقات علمی و هیدروگرافی اشاره نمود.

دریای خزر به عنوان پلی میان شمال و جنوب می‌باشد که خطوط راه‌آهن ایران می‌توانند پس از اتصال راه‌آهن بندر امام خمینی به بندرعباس کالاهای حمل‌شده را از سواحل دریای خزر به سواحل خلیج فارس برسانند. سازمان همکاری‌های دریای خزر با هدف افزایش همکاری‌های اقتصادی و استفاده از پتانسیلها و امکانات کشاورزی، انرژی و صنعت می‌تواند صلح و امنیت و متعاقباً رشد و توسعه این کشورها را به ارمغان بیاورد.^(۴)

شناخت پتانسیل‌های تحقیقاتی، دانشگاهی و تخصصی جماهیر مشترک‌المنافع به لحاظ تحصیلات دانشگاهی در سطح نسبتاً مناسبی می‌باشند که دانشگاه‌های روسیه و اوکراین و سطح بالای تخصص در ارمنستان به نسبت سایر جماهیر می‌تواند نمونه خوبی باشد. هر یک از این جماهیر در رشته‌های خاصی تخصص‌های بالایی دارند. اگرچه ممکن است در بسیاری از رشته‌های دیگر فاقد تخصص لازم و یا هرگونه تخصصی باشند. برای مثال یکی از سه تن دانشمندان بزرگ اتمی جهان از جمهوری آذربایجان می‌باشد.^(۱)

سیستم آموزشی دو کشور روسیه و اوکراین عمدتاً در دوره‌های دکتری از پتانسیل خوبی برخوردار می‌باشند.^(۵) همچنین جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز بر حسب تخصص‌های خود با مراکز تحقیقاتی معتبر جهانی دارای پروژه‌های مشترک نیز می‌باشند. برای مثال کشور ارمنستان پروژه‌های مشترکی با کشورهای آلمان، ایتالیا، استرالیا و سوئیس اجرا نموده است.^(۶) با شناخت

این نقاط قوت و استفاده از آن همانند ایجاد دوره‌های مشترک دکتری (با توجه به هزینه کمتر در مقایسه با سایر کشورهای جهان)، تبادل استادان (جهت تقویت جنبه علمی) و اجرای پروژه‌های تحقیقاتی مشترک و انتقال تکنولوژی می‌توان به همکاری پرداخت.

مبادلات تهارتی

مشکل دریافت، پرداخت و خروج وجوه ناشی از فعالیتهای اقتصادی در این جماهیر از مشکلات عمده تجار می‌باشد. البته تا دو سال قبل به دلیل رواج روبل در تمامی جماهیر و عدم مشکل تردد میان آنها مسائل کمتری وجود داشت. ولی پس از انتشار پولهای ملی و حساسیت نسبت به مرزهای ملی و همچنین عدم اعتبار و ثبات پولهای رایج، عدم وجود سیستم بانکی (جهت فعالیتهای بازرگانی خارجی) و مشکل خروج ارزهای قوی و کمبود شرکتهای معتبر تجاری، مشکلات تجار فزونی یافته است.

تجار کشور نیز با شناسایی این بازارها و با توجه به مشکلات موجود، مبادلات تهارتی را ترجیح داده‌اند که در برخی از موارد اقدام به مبادلات تهارتی دوجانبه با دو کشور نیز نموده‌اند برای مثال کالاهایی به ترکمنستان صادر و در مقابل کالای دیگری از قزاقستان وارد شده است و پرداخت وجه نیز بین دو شرکت فوق صورت گرفته است.

اگرچه این نوع مبادلات در ظاهر سودآوری بیشتری خواهند داشت. ولی ریسک آنها بیشتر به دلیل ناچاری تجار انجام می‌گیرد که در صورت ایجاد سیستم بانکی جهت پشتوانه مبادلات تجاری می‌توان این مشکل عمده را حل نمود.

توجه به نقش اقتصادی، سیاسی و نظامی روسیه

تجزیه ناگهانی یک کشور از جمله موارد نادر می‌باشد. با این حال در سال ۱۹۹۱ اتحاد جماهیر شوروی به عنوان یک کشور مستقل و یکپارچه، بناگاه به ۱۵ کشور مستقل تبدیل گشت و ارتباط اقتصادی، سیاسی و نظامی که قبلاً به صورت یک شکل یکپارچه بود با یک خلاء نسبی و بدون جایگزین مناسب روبه‌رو گشت.

در این بین کشور روسیه به عنوان قدرت اصلی و مطلق صحنه‌های اقتصادی و سیاسی و نظامی در کلیه این جماهیر دارای نقش اساسی می‌باشد. این کشور با توجه به موارد فوق و قائل بودن به جایگاه برتر و مسلط در بین این کشورها نبایستی نادیده گرفته شود. لذا کشورهای عضو اکو بایستی با تداوم ارتباط با این کشور به دنبال رسیدن به یک جایگاه منطقی در طول زمان و روابط خود با این کشور باشند.

تلاش دولت جهت رفع مشکلات تجاری

ارتباطات مقامات دولتی این جماهیر با مقامات دولتی جمهوری اسلامی ایران و توافقات و تفاهمهای موجود فی مابین، نیازهای متقابل طرفین و وجود سازمان همکاریهای اقتصادی (اگو) از عواملی هستند که دولت ایران با توسل به آنها می تواند جهت افزایش حجم مبادلات تجاری از طریق کاهش و یا رفع محدودیتهای تجاری و غیرتجاری اقدام نماید و در سفر مقامات و هیئتهای ایرانی به این کشورها و امضای یادداشتهای تفاهم، موافقتنامهها و پروتکلها می باید به این امر توجه شود. در شرایط حاضر عواملی همچون مشکل تردد و اقامت در این جماهیر، نبود سیستم بانکی پشتیبان مبادلات خارجی، خروج و ورود ارزهای معتبر و پولهای داخلی این جماهیر از جمله مسائل مهم تجار ایران می باشند. در سایر موارد می توان از ایجاد گمرک در نقاط مرزی ایجاد استانداردهای مشترک، ایجاد مراکز کنترل قیمت کالاهای صادراتی، توسعه اعتبارات جهت مبادلات فی مابین، ایجاد بازارهای فروش دائمی، برپایی نمایشگاههای اختصاصی، مناطق آزاد تجاری مرزی و اطاقهای مشترک بازرگانی نام برد.

ب) نکات مهم در بلندمدت

توجه به نقش اگو در تنظیم و گسترش روابط اقتصادی

یکی از راه‌حلهای اقتصاددانان در تجارت بین‌الملل که می تواند برای بسیاری از کشورهای در حال توسعه مفید باشد و آنها را از مضرات تجارت آزاد جهانی محفوظ دارد، مسئله یکپارچگی اقتصادی و یا تشکیل اتحادیه‌های تجاری است. اتحادیه‌های تجاری زمانی به وجود می آیند که گروهی از کشورها که ترجیحاً در مرحله برابری از توسعه قرار دارند دور هم جمع می شوند و یک دیوار تعرفه‌ای در مقابل سایر کشورها برقرار می سازند و تعرفه‌های گمرکی بر روی کالاهای وارداتی بین خود را کاهش داده و در نهایت حذف می نمایند.^(۷)

در سالهای اخیر نیز تعداد موافقتنامه‌های منطقه‌ای اهمیت فزاینده و رشد محسوسی داشته است. به طوری که اروپاییان، آمریکاییان، کشورهای آسیای جنوب شرقی و سایرین اقدام به ایجاد بلوکهای تجاری نموده‌اند. کشورهای عضو اگو نیز عملاً گامهای ابتدایی چنین همکاری را برداشته‌اند. البته دستورالعمل همکاری و وابستگی متقابل باید تعریف گردد، پارامترهای اهداف و مقاصد باید تعیین حدود شوند، چارچوب و قالب سیاستها و استراتژی‌ها تشکیل شود، روش‌شناسی ابزاری که مورد استفاده قرار می گیرد انجام شود.^(۸)

کشورهای عضو اگو باید بتوانند در طول زمان نسبت به مسائل مختلف اقتصادی، سادسی، فرهنگی، اجتماعی و ... نگرانی‌ها و علائق مشترک و یا نزدیک به هم داشته باشند.

کشورهای عضو اکو می‌توانند با همکاری جمعی در زمینه ارتقای علم و تکنولوژی، تکمیل صنایع ناقص و خلاءهای تولید و ایجاد سیستم تجارت و بازرگانی به نتایج بهتری دست یابند. به هر جهت در قالب همکاری‌های منطقه‌ای می‌توان برنامه‌های مشترکی جهت رشد و توسعه سریعتر منطقه تدوین نمود و همچنین منافع ناشی از یکپارچگی را تقسیم مجدد نمود.

در قالب این همکاری می‌توان طرحهای هماهنگ در عرصه‌های اجتماعی، بهداشت، آموزش، حقوق بشر و امنیت ملی اجرا نمود. گسترش این‌گونه روابط بر تمام جنبه‌های زندگی ملل عضو اکو تأثیر گذاشته و نوعی وابستگی متقابل را گسترش خواهد داد و همین وابستگی متقابل و ایجاد مشترکات است که پاسخ یکسان به مسائل منطقه‌ای و بین‌المللی و تدافع در مقابل فشارهای خارجی اقتصادی و غیراقتصادی را سبب می‌شود. ایران و چین به تنهایی و گاهی در شرایط بسیار دشوار این کار را بخوبی انجام داده‌اند که البته منطقه به صورت جمعی بسیار بهتر عمل خواهد نمود.

همچنین، در حال حاضر پاره‌ای مجامع علاقه‌مند به همکاری‌های اقتصادی منطقه‌ای در کشور چین تشکیل شده و همچنین اذهان عمومی هند، سیاستمداران، بوروکراتها و سازمانهای وابسته به بخش صنعت و تجارت اعتقاد به پیوستن هند به یک بلوک تجاری را دارند. همکاری منطقه‌ای میان اکو (با ۳۰۰ میلیون نفر جمعیت)، هند (با حدود ۸۰۰ میلیون نفر جمعیت) و چین (با ۱/۳ میلیارد نفر جمعیت) با توجه به علاقه شدید این دو کشور به توسعه این همکاری‌ها می‌تواند رشد و توسعه سریعتر کشورهای منطقه را دربر داشته باشد.

کشور هند با توجه به صدور محصولات کشاورزی به‌عنوان رکن اصلی صادرات و وجود تکنولوژی‌های پیشرفته تولیدی و نیاز به واردات مقدار عظیمی نفت و گاز و فرآورده‌های نفتی می‌تواند برای اعضای اکو مزایای فراوانی داشته باشد.^(۹) همچنین کشور چین تمایلات سیاسی و پتانسیل‌های اقتصادی خود را جهت همکاری با اکو بارها اعلام نموده است و همکاری اکو با این دو کشور می‌تواند علی‌رغم منافع اقتصادی راه را برای پذیرش اعضای جدید اکو در آینده فراهم نماید. البته اکو همان‌گونه که در عهدنامه از میر آمده است می‌تواند محمل برای توسعه روابط با مناطق دیگر نیز باشد که طرح نزدیکی اکو و اتحادیه کشورهای جنوب شرقی آسیا و شورای همکاری خلیج فارس و اسکاپ و مواردی که در آینده نیز مطرح خواهند شد گامهای اولیه اکو در این راستا می‌باشد.^(۱۰)

الگوهای انتخابی رشد و توسعه در هریک از جماهیر

با استعانت از مطالعات کوتاه‌مدت و بررسی بخشها و رشته‌های مختلف اقتصادی -

اجتماعی و درک نقاط ضعف و قوت و شرایط هر کشور می‌توان روند رشد و توسعه احتمالی این کشورها را پیش‌بینی نمود.

جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز پس از یک دوران مشکلات متعدد اقتصادی بالاخره گام در راه رشد و توسعه برداشته و یا بخواهند داشت. انتخاب الگوی مناسب رشد و توسعه نیز مطمئناً با توجه به پتانسیلها، ضعفها و شرایط واقعی هر کشور متفاوت خواهد بود.

البته شناخت این عوامل و پیش‌بینی روند رشد و توسعه این کشورها به‌همراه اولویت‌بندی و برنامه‌ریزی در این جهت به‌تنهایی نه کار خود این کشورها و نه سایر اعضای قدرتمند اکو به‌صورت انفرادی خواهد بود. لذا ایران با همکاری کلیه کشورهای عضو اکو بایستی تلاش نماید تا با استفاده از عوامل فوق و پیش‌بینی و راهنمایی راههای رشد و توسعه به این کشورها اولاً، آنها را از سردرگمی نجات داده و ثانیاً، این عمل روند رشد و توسعه همه کشورهای عضو اکو را تسریع خواهد نمود. ثالثاً، این همکاری با توجه به اهمیت حیاتی ثبات اقتصادی و امنیت در این منطقه برای اعضا، حسن‌نیت و توجه دوستانه اعضای اولیه اکو را نسبت به جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز به‌اثبات خواهد رساند.

شناخت و پیش‌بینی نیازهای مختلف

شناخت و پیش‌بینی نیازهای کالایی، سرمایه‌گذاری، ترانزیتی، تخصصی، خدماتی، بازرگانی این جماهیر و استفاده از آن از جمله مواردی است که موجب افزایش سطح روابط اقتصادی ایران با این کشورها خواهد شد. شناسایی این نیازها با اتکا به مطالعات کارشناسی در بخشها و رشته‌های مختلف اقتصادی و ارائه این اطلاعات به بخشهای دولتی و خصوصی می‌تواند حداکثر استفاده از شرایط موجود و آتی را فراهم سازد. تحقق این مرحله وابستگی زیادی به مطالعات و شناخت الگوهای رشد و توسعه این کشورها دارد. برای مثال اگر ترکمنستان توسعه بخش کشاورزی و صدور محصولات خود را مدنظر قرار دهد، با شناخت و پیش‌بینی مراحل این هدف اولاً، امکان ارتباط تحقیقاتی میان وزارتخانه‌های کشاورزی و جهاد ایران با بخش کشاورزی مربوطه در ترکمنستان برقرار خواهد شد. ثانیاً، لوازم و ماشین‌آلات مورد نیاز را می‌توان به این کشور داد. ثالثاً، می‌توان پیشنهاد ترانزیت محصولات صادراتی را به آنان اعلام نمود.

سمت‌دهی امکانات در جهت تأمین نیازهای این جماهیر

شناخت و پیش‌بینی الگوهای رشد و توسعه و نیازهای مختلف این جماهیر این امکان

را برای اکو فراهم خواهد ساخت که امکانات مختلف کشورهای خود را با توجه به این نیازها و توانهای کنونی و آتی سازماندهی نمایند. برای مثال، وجود منابع عظیم نفت و گاز در منطقه، کشورها را متمایل به برنامه‌ریزی در جهت تولید، مصرف، ترانزیت و فروش این منابع خواهد نمود. همچنین، هدف اقتصادی یک کشور، عوامل کشور دیگر را برای این امر تجهیز خواهد نمود.

در سطحی بالاتر شناخت دقیق اعضای اکو (بخش دولتی و خصوصی) از وضعیت اقتصادی یکدیگر، عملاً به‌طور اتوماتیک سمت‌دهی امکانات هر کشور را با توجه به مزیت‌های نسبی سایرین فراهم خواهد نمود و این خود یکی از مراحل تحقق اتحادیه تجاری خواهد بود. به‌عبارت روشن‌تر انتقال آزاد آمار و اطلاعات و تحقیقات کارشناسی عامل عمده ایجاد بازار رقابت کامل و نتیجتاً افزایش کارایی اقتصادی در منطقه خواهد شد.

ایجاد و یا سازماندهی مراکز بازرگانی دولتی ایران در این جماهیر

این عبارت را همه شنیده‌ایم که برای تحقق یک امر بایستی عوامل مؤثر در ایجاد آن تحقق یابند. به همین استدلال نیز اقتصاددانان وجود پنج عامل را که یکی از آنها انتقال آزاد اطلاعات می‌باشد، شرط تحقق بازار رقابت کامل که ایده‌آل می‌باشد، می‌دانند. در شرایط کنونی نیز به‌طور قطع کمبود و یا عدم آمار و اطلاعات لازم، به‌هنگام، دقیق و مستمر جهت استفاده تجار، تولیدکنندگان و سرمایه‌گذاران سد مهمی در رشد و توسعه روابط اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با این کشورها می‌باشد. به‌طوری‌که اکثر تجار و تولیدکنندگان که در یک تور تجاری از طرف اداره کل بازرگانی زنجان به جمهوری آذربایجان سفر کرده بودند، آمار و اطلاعات اکتسابی در سفر را فوق‌العاده سودمند می‌دانستند. این در حالی است که بخش عمده‌ای از آمار و اطلاعات لازم جهت روابط اقتصادی با این جماهیر به‌صورت پراکنده در داخل کشور موجود می‌باشد. دفاتر بازرگانی خارجی وزارت بازرگانی و بخشهای اقتصادی سفارتخانه‌های ایران در این جماهیر به‌طور قطع می‌توانند نقش اصلی را در امر مهم اطلاع‌رسانی ایفا نمایند. ولی متأسفانه عدم تخصص افراد در این مراکز، نداشتن تشکیلات منسجم و ارزیابی شده، نبود چنین تشکیلاتی در برخی از این جماهیر و ارتباط نداشتن با یک مرکز اطلاع‌رسانی داخلی، بسیاری از امکانات بالقوه کشور را عقیم گذاشته است. در این راستا پیشنهاد می‌گردد چنین تشکیلاتی در این جماهیر با سازماندهی جدید و هماهنگی وزارتخانه‌های امور خارجه، بازرگانی و سازمان اکو در جهت تکمیل مرکز اطلاع‌رسانی بازرگانی ایجاد گردد.

شناخت نحوه عمل رقبا

فعالیت تجار، تولیدکنندگان و سرمایه‌گذاران کشورهای دیگر به همراه حمایت دولتهایشان از جمله نکاتی است که باید مورد توجه و تحلیل قرار گیرد. در بازار این کشورها هم‌اکنون رقابتی شدید میان گروه‌های مختلف وجود دارد که بعضاً موجب از دست رفتن و متضرر شدن طرفهای ایران، ترکیه و پاکستان و حتی کشورهای نزدیک به این منطقه می‌گردد که بایستی نحوه عمل این رقبا شناخته شود و با هماهنگی میان اعضای اگو به نحو بهتری بتوان در این بازار عمل نمود.

همان‌طور که گفته شد اهمیت رشد و توسعه و ثبات و امنیت در منطقه هدف اصلی همه اعضای اگو خصوصاً ایران، ترکیه و پاکستان می‌باشد. وجود این مهم به همراه اهمیت منطقه‌گرایی به عنوان یک گزینه مناسب در شرایط امروز تجارت بین‌الملل، لزوم به دست گرفتن بیشتر ابتکار عمل در این جماهیر را توسط اعضای اگو حیاتی می‌نماید.

در این رابطه پیشنهادهای مختلفی همانند ایجاد تعرفه و سرمایه‌گذاری مشترک اعضای قدرتمند اگو وجود دارد. برای مثال، پیشنهاد شده که ایران و پاکستان می‌توانند در توسعه منابع نفت و گاز، برق آبی، تولید پنبه، صنایع نساجی، راه‌های دریایی، زمینی و هوایی با یکدیگر در این جماهیر همکاری داشته باشند.^(۱۱) در این راستا ایجاد یک بانک اطلاع‌رسانی جهت پیوند تولیدکنندگان، تجار و سرمایه‌گذاران کشورهای عضو اگو ضروری می‌باشد.

ایجاد مناطق آزاد تجاری مرزی

شرایط کنونی دنیا به صورتی درآمده است که بر انتخاب گزینه تجارت آزاد بین‌الملل که همیشه در مورد گسترش آن تأکید می‌شده مضراتی مترتب گردیده است. با توجه به این امر، دو راه‌حل ایجاد مناطق آزاد (تجاری - صنعتی) و همچنین ایجاد همکاری‌های منطقه‌ای در قالب اتحادیه‌های تجاری جهت آماده‌سازی یک کشور برای ورود به بازار آزاد جهانی پیشنهاد شده است. جالب آنکه در مقابل، گزینه دیگری وجود دارد که می‌تواند مزایا و جذابیتهای هر دو راه حل فوق را دربر داشته باشد. ایجاد مناطق آزاد در نقاط مرزی (خاکی) با داشتن برخی از مزایای مناطق آزاد و در طول زمان قادر خواهد بود با ایجاد همکاری‌های نزدیکتر اقتصادی و سیاسی زمینه را برای یکپارچگی اقتصادی نیز مهیا سازد.^(۱۲) علی‌رغم منافع فراوان مناطق آزاد تجاری مرزی در کوتاه‌مدت شامل سازماندهی مبادلات مجاز و غیرمجاز فعلی در مزرهای شمالی، تقویت بخشهای اقتصادی استانهای مرزی، ایجاد اشتغال، درآمد با یک سیستم مناسب می‌تواند منافع عمده بلندمدت نیز برای جمهوری اسلامی ایران دربر داشته باشد.

مناطق آزاد تجاری مرزی مراکزی کاملاً محصور و حفاظت شده در نقاط مرزی، با کشورهای همجوار خواهند بود که ضمن کنترل تردد کالا و افراد در آن، تسهیلات و امکانات ویژه در جهت رشد و توسعه فعالیتهای بازرگانی (واردات - صادرات) و یا تولیدی (تکمیل، بسته‌بندی و تبدیل و تولید) بر طبق ضوابط و مقررات خاص وجود خواهد داشت.

این تسهیلات و امکانات ویژه شامل حمل و نقل، ارتباطات، غرفه‌های نمایشگاهی، شعب ارزی بانک، آزمایشگاه استاندارد، بانک اطلاعات و مخابرات پیشرفته و سایر امتیازات قانونی در جهت رشد این مناطق خواهد بود.

این مناطق (که شکل متکاملی از بازارچه‌های مرزی می‌باشند) پس از سازماندهی عوامل مبادلاتی استانهای مرزی و برقراری یک ارتباط سالم، مستمر و پیشرفته تجاری و با توجه به امکانات ویژه و توافق دو کشور همجوار قادر خواهند بود رفته‌رفته مزیت‌های نسبی بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای همجوار را تعیین نموده و خود به صورت یک مرکز آمار و اطلاعات تجاری برای دو کشور درآیند که این مسئله، کمک مهمی به ایجاد یک بازار رقابتی در جهت ارتباطات بیشتر اقتصادی میان ایران و کشورهای همجوار (ترکمنستان، آذربایجان، نخجوان و ارمنستان) خواهد بود. (۱۳)

بررسی امکان ترانزیت از کانال ولگا - دن

کانال ولگا - دن یک رود مصنوعی است که دریای خزر را به دریای سیاه ارتباط می‌دهد. عمق آب در این کانال ۳/۵ متر و حداکثر ظرفیت عبور کشتی در شرایط بهینه ۴۰۰۰ تن است. این کانال به علت پایین تر بودن سطح آب دریای خزر (به اندازه ۳۷ متر) نسبت به دریای سیاه و آبهای آزاد از ۷ حوضچه تشکیل شده است که به ترتیب کشتی وارد هر یک از این حوضچه‌ها شده و سپس با تطابق سطح وارد حوضچه دیگر می‌گردد تا مسیر را طی کند. به این ترتیب عبور یک کشتی در شرایط حاضر حدود ۷ الی ۸ روز طول می‌کشد و در چند ماه از سال نیز این کانال به علت یخبندان قابل استفاده نمی‌باشد.

در شرایط حاضر این کانال صرفاً جهت عبور و مرور و استفاده کشتی‌های روسی می‌باشد. البته از طریق توافقیهای سیاسی در موارد خاص امکان استفاده وجود دارد. تاکنون سه کشتی ایرانی به نامهای ایران بصیر، ایران قدیر و میرزا کوچک خان از این کانال عبور کرده‌اند.

هزینه عبور نیز مشخص نمی‌باشد. چون برای دو کشتی ایران بصیر و ایران قدیر روسها ۱۱۰۰۰۰ دلار پیشنهاد داده بودند که نهایتاً در مبلغ ۴۰۰۰۰ دلار توافق حاصل شد. ظاهراً به علت وجود تأسیسات نظامی در اطراف این کانال در حال حاضر روسها تمایل زیادی در جهت

استفاده از آن ندارند. ولی نیاز این کشور به تحصیل ارز این کشور را و می‌دارد از طریق مذاکرات سیاسی امکان استفاده بیشتر از این کانال را فراهم آورد و یا می‌توان کالاهای مورد نیاز را از طریق کشتی‌های روسی عبور داد.

توجه به گسترش توریسم

توریسم با توجه به اثرات اقتصادی و فرهنگی آن بین ایران و جماهیر آسیای مرکزی و قفقاز بایستی گسترش یابد. جاذبه‌های تجاری و تفریحی در این کشورها و وجود اماکن باستانی و سایر موارد می‌توانند از عوامل جذب توریستهای ایران باشند. از طرف دیگر جاذبه‌های تجاری، تفریحی، ترانزیتی و اماکن مقدسه و وجود خویشاوندان نیز از جاذبه‌های توریستی ایران محسوب می‌شود. همچنین، کشور ایران به علت موقعیت ممتاز ترانزیتی با این کشورها می‌تواند از طریق برنامه‌ریزی، درآمدهای زیادی از این بابت کسب نمایند.

امنیت اقتصادی و ثبات سیاسی

برای قدرتهای استعماری سابق و کنونی بسیار معمول و متداول است که بذل اختلاف و منازعه را در مناطقی که خواهان پیشرفت آن نبوده و یا از اغتشاش آن منتفع شده و یا آن را به‌عنوان تهدیدی بالقوه برای خود می‌بینند بپاشند و این مسئولیت بر دوش کشورهای منطقه خواهد بود که در این دام نیافتند. چنانچه دستیابی به توسعه و حفظ امنیت در منطقه مدنظر باشد همه باید مرزهای فعلی را محترم بشمارند. تعصبات قومی، ملی، زبانی و نیز فرقه‌ای باید کنار گذاشته شود و موارد مشترک بایستی به حداکثر برسد. تماسهای مردم بر پایه توسعه اقتصادی و اشتراک فرهنگی نیز باید تسریع شود. همچنین، بایستی ارتباطات اقتصادی و سیاسی روسیه نیز در طول زمان به یک روال منطقی برسد.

یادداشتها

۱. لستونارو، رویادویی بزرگ، مترجم عزیز کیاوند (تهران: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۲)، ص ۱۱۳.
۲. علی‌اصغر کاظمی، توسعه و مسئله ترانزیت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال دوم، شماره ۴، بهار ۷۲، صص ۹۱-۱۰۸.
۳. پیر شماس، وابستگی به انرژی در آسیای مرکزی و قفقاز براساس یک شبکه عظیم گاز طبیعی (تهران: سمینار بین‌المللی روند توسعه در آسیای مرکزی و قفقاز، دی‌ماه ۱۳۷۳).
۴. ایرج گلسرخی، دریای خزر در روند توسعه (تهران: سمینار بین‌المللی روند توسعه در آسیای مرکزی و قفقاز، دی‌ماه ۱۳۷۲).
۵. دفتر همکاری‌های علمی و بین‌المللی، گزارش سفر به روسیه و اوکراین (تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، ۱۳۷۱).

۶. محمدحسین ملایری، وضعیت صنعت در ارمنستان (تهران: معاونت اقتصادی و بازرگانی وزارت صنایع، آبان ۱۳۷۱).
۷. خسرو نورمحمدی، مناطق آزاد تجاری مرزی، ماهنامه بررسی‌های بازرگانی، شماره ۸۳ فروردین‌ماه ۱۳۷۳، ص ۱۰.
۸. سیدحسین فصاحت، روند توسعه در آسیای مرکزی و قفقاز، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال دوم، دوره دوم، شماره تابستان ۱۳۷۳، صص ۱۸۱-۱۹۲.
۹. جوزف ناچیل، مفاهیم همکاری سه‌جانبه میان هند، ایران و کشورهای مستقل مشترک‌المنافع (تهران: سمینار بین‌المللی روند توسعه در آسیای مرکزی و قفقاز، دی‌ماه ۱۳۷۲).
۱۰. الهه کولایی، نقش اکو در توسعه اقتصادی آسیای مرکزی، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال سوم، تابستان ۱۳۷۳، صص ۳۳۶-۳۴۱.
۱۱. عباس ملکی، ایران و پاکستان: همکاری در آسیای مرکزی، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال دوم، شماره ۴، بهار ۱۳۷۳، صص ۳۶۵-۳۷۱.
۱۲. خسرو نورمحمدی، مناطق آزاد تجاری مرزی، ماهنامه بررسی‌های بازرگانی، سال هفتم، شماره ۸۳ (فروردین‌ماه ۱۳۷۳)، صص ۶-۲۸.
۱۳. خسرو نورمحمدی، بررسی ایجاد منطقه ویژه تجارت مرزی در استان سیستان و بلوچستان (تهران: دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی، رساله فوق‌لیسانس، ۱۳۷۱).